

ISMERTETÉSEK

A PALEOLITIKUM KORAI SZAKASZAI A SZOVJETUNIÓBAN

Írta: TÓTH TIBOR (Budapest)

Ismeretes, hogy a paleolitikum bármely szakaszára vonatkozó eredményeknek nagy jelentősége van, mivel elősegítik az őstársadalommal kapcsolatos problémák teljesebb megvilágítását vagy magyarázatát.

A paleolitikum idején lakott területek szempontjából pedig különös érdeklődésre tarthatnak számot a Magyarországtól keletre, elsősorban pedig a Szovjetunió területén végzett ilyen irányú kutatások. Ezért látszik célszerűnek egyrészt a Szovjetunióban végzett paleolitikum kutatásokról röviden megemlékezni, másrészt az őskőkor korai szakaszaira vonatkozó szovjetunióbeli eredményeket részletesebben ismertetni.

A Krím-félszigeti *Volcsij-grot*ban K. Sz. MEREZSKOVSKIJ 1880-ban talált moustérien eszközöket.¹ Ezenkívül 1917 előtt csupán *Ilszkajából* volt ismeretes moustérien lelőhely, amelyet 1898-ban DE-BAY vizsgált.² A paleolitikum terén a Szovjetunióban döntő változások történtek az elmúlt három évtizedben. E változások lényege az, hogy egyrészt jelentősen megnőtt a paleolit-lelőhelyek száma, másrészt az alsópaleolitikum lelőhelyeinek részaránya. BEREGOVAJA 1960-as kimutatása³ szerint a Szovjetunió paleolit lelőhelyeinek száma: 966. Igaz, ezeknek túlnyomó többsége felsópaleolitikus és mezolitikus (753). Az alsópaleolitikum lelőhelyeinek száma: 213, melyből moustérien: 164, a chelli és acheuli pedig: 49. Az elmúlt két-három évben a paleolitikum még intenzívebbé vált, s az egyes újabb közlemények alapján elmondható, hogy a lelőhelyek száma ma már 1000 körül van. Témánk szempontjából megjegyzendő, hogy az alsópaleolitikus lelőhelyek megtalálhatók a Szovjetunió területének európai és ázsiai részein, azok déli övezeteiben; így az Orosz Föderatív Köztársaságban (Kubán, Volga-vidék), Ukrajnában (Azov-mellék, Krím-félsziget, Dnyeper-, és Dnyeszter-mellék), Moldvában, Grúziában (Dél-Osszétia), Abháziában, Örményországban, Turkméniában, Kirgiziában és Kazahsztánban.^{4, 5, 6, 7, 8, 9, 10}

Fontosabb lelőhelyek ismertetése

Jelenleg az örményországi chellesi leleteken kívül, csak a legfontosabb acheuli gyűjteményeket ismertetjük, melyek a következők:

1. *Luka Vrubleveckája*. Földrajzilag a Szovjetunió acheuli lelőhely-övezetének legnyugatibb pontja. Kb. 20 km-re Dk.-re fekszik Kamenyec-Podolszktól a Közép-Dnyeszter

¹ Паничкина, М. З., Палеолит Армении (Ленинград, 1950) 9.

² Уо.

³ Береговая, Н. А., Палеолитические Местонахождения СССР, МИА 81 (1960) 5—170.

⁴ Уо.

⁵ Паничкина, М. З., Палеолитические Нуклеусы, АСб 1 (1959) 7—48., 76—77.

⁶ Паничкина, М. З., Новые палеолитические находки на реке Псекупс (Кубань), КСИА АН СССР 82 (1961) 49—58.

⁷ Любин, В. П., Нижнепалеолитические Памятники Юго-Осетии, МИА 79 (1960) 9—78.

⁸ Любин, В. П., Верхнешельская Мастерская Джрабер, КСИА АН СССР 82 (1961) 59—67.

⁹ Замятнин, С. Н., Сталинградская Палеолитическая Стоянка, КСИА АН СССР 82 (1961) 5—36.

¹⁰ Алпысбаев, Х. А., Нижнепалеолитические Местонахождения в Малом Каратау, Вестник АН КАЗ ССР 2 (1959) 64—70.

bal partján. A lelőhelyet BORISZKOVSZKIJ és BIBIKOV¹¹ tárta fel 1946—1947-ben. Körülbelül 50 kovakő került elő; zömükben masszív szilánkok, továbbá nucleusok és három szakóca. Ezekre az archaikus formák és a kezdetleges technika a jellemzők. A lelőhely-körülményekkel kapcsolatban figyelembe veendő, hogy a leleteket a Dnyeszter partján 400 méteres távon találták, tehát kompakt csoportról van szó. Mindennek alapján kétségtelennek látszik, hogy a folyó nem máshonnan sodorta a leleteket a feltárási helyükre. A kronológiai határozó faunát a lelőhelytől nem messze, a Dnyeszter mellékfolyójának, a Szmotricsnak a bal partján találták meg¹² (*Elephas antiquus*, *Cervus*, *Equus*). Az eszközök megmunkálására vonatkozó összehasonlítás esetén ezek a leletek a szatani—dari és jastuhi leletekkel mutatnak közelséget. BORISZKOVSZKIJ, ZAMJATNIN és JEFIMENKÓ szerint későchell-koraacheulinnek datálhatók.¹³

PANYICKINA szerint e leletek principiális jelentősége abban van, hogy igazolták JEFIMENKÓ korábbi hipotézisét, amelynek megfelelően a legrégebb paleolitikum leletei megtalálhatók a dnyeszteri Kárpátmellék zónájában is.¹⁴

2. *Jastuh*. Az abháziai acheuli lelőhelyek közül ez a legjobban tanulmányozott. ZAMJATNIN tárta fel 1934—1935-ben, Nyizsnij-Jastuh falunál, Szuhumitól 3 km-re északra, a Bürc és Jastuh hegyek közti szorosban. A leleteket 80—100 méter tengerszint feletti magasságban a IV-ik terrasz felszínén találták. A megfigyelések szerint a megmunkálások nyomait viselő kovakövek in situ voltak. Az eszközanyagban nagy számban találhatók a masszív, elnagyoltan megmunkált, pattintott szegélyű, különböző rendeltetésű kovaszilánkok. Szintén nagy számban találhatók a kubusz formájú nucleusok. A durván megmunkált szakócák az eszközanyag kis hányadát képezik. Végül legkisebb számban a gondosan megmunkált szakócák vannak képviselve.

A jastuhi leletek a paleolitikor korai vagy középaceuli periódusára datálhatók. Időben közeliek Szatani-Darhoz, bár minden valószínűség szerint annál fiatalabbak.^{15, 16}

3. *Lase Balta*. Ez az egyik legjobban tanulmányozott alsópaleolitikori lelőhely, amelyet LJUBIN tárt fel 1951—1954 között, a Középső-Kaukázuson túl. Dél-Osszétiában, a Kura folyó baloldali patakjának a Metehszkaja Prone nevű folyócskának a dolimájában (Znauri kerület). Ez a lelőhely eszközanyagát tekintve, az egyik leggazdagabb. Az előkerült leletek száma: 185, amelyből 19-szakóca, 3-ütőkő, 5-fűrő, 5-kaparó, 30-nucleus és nucleoid darabok, 123-szilánkok és pengék. A megfigyelések szerint a munkatevékenységre alkalmas darabok száma a gyűjtemény 25%-át képezi. A megmunkálás technikája a jastuhira emlékeztet, viszont a Szatani-dari chellénél ezek az eszközök jobb megmunkálást tükröznek. LJUBIN az összehasonlítások alapján középaceuli időszakra datálja.¹⁷

4. *Arznyi*. A lelőhely Jerevántól északra 18 km-re a Razdán (Zangi) folyó bal partján található. Rétegsora miatt igen fontos. A leleteket 80 m magas környezetfeletti terraszon találták. Az első eszközöket 1933-ban gyűjtötte GYEMEHIN geológus, majd az ő közleménye alapján, 1946—1948 között PANYICKINA végzett rendszeres kutatást a területen. Az itt előkerült, megmunkálás nyomait mutató kődarabok száma 157, amelyből 10-szakóca, 42-diszkosz, diszkoid formák-18, nucleus-38, pattinték-29, fűrő-12, kaparó-8. Megjegyzendő, hogy a szakócák, diszkoszok és diszkoid formák együttes részaránya az egész gyűjteménynek 46%-a. Az összehasonlító vizsgálatok és a tipológiai elemzés alapján, késő acheulinak datálhatók az itteni leletek. A lelőhely fontossága szempontjából figyelembe veendő, hogy ugyanott 263 kora moustieri megmunkált kődarabot találtak. Ami a késő-acheuli leleteket illeti, a szatani—dari azonos leletekkel forma és kopottság tekintetében mutat hasonlóságot (elsősorban), viszont attól kisebb mennyisége, az eszközök (főleg szakócák) kisebb mérete és a kisebb eszközválaszték révén különbözik. Ugyanakkor a diszkoid formák többsége az arznyi anyagban állapítható meg.^{18, 19}

¹¹ Береговая, Н. А., Палеолитические Местонахождения СССР, МИА 81 (1960) 16. o.

¹² Уо.

¹³ Уо.

¹⁴ Паничкина, М. З., Палеолит Армении (Ленинград, 1950), 6., 10. o.

¹⁵ Береговая, Н. А., Палеолитические Местонахождения СССР, МИА 81 (1960)

13. o.

¹⁶ Борисковский, П. И., Древнейшее Прошлое Человечества (Москва—Ленинград, 1957) 62—63.

¹⁷ Любин, В. П., Нижнепалеолитические Памятники Юго-Осетии, МИА 79 (1960) 29—63.

¹⁸ Паничкина, М. З., Палеолит Армении (Ленинград, 1950) 69—89.

¹⁹ Борисковский, П. И., Древнейшее Прошлое Человечества (Москва—Ленинград, 1957) 60—61. kov

5. *Szatani—Dar*. A paleolitikum legkorábbi szakaszai szempontjából a Szovjetunió területén levő lelőhelyek közül ez a legfontosabb és jelenleg még egyetlen lelőhely. Nyugat-Örményországban az Aragác-masszívumban, annak délnyugati részét képező Artin-hegység övezetében található, Pirmalak falutól 1 km-re (Talin körzet).^{20, 21} Az Aragác-masszívumot nyugatról az Ahurján, délről az Araksz, keletről pedig a Razdán (Zangi) folyók határolják. Szatani—Dar (Ördöghalom) az Artin hegység északkeleti oldalán található. 1944—1945-ben SZARDARJÁN örmény archeológus gyűjtötte az első alsópaleolitikori eszközöket. 1946—1949 között a munkálatokban részt vett ZAMJATJIN és PANYICSKINA. A lelőhely tengerszint feletti magassága: 1642 m, viszont a plató felszínéből csupán 50 méternyire emelkedik ki. Kelet—nyugati kiterjedése: 285 m, észak—déli irányban pedig (s egyben a halomt a hegységgel összekötő nyereg tetőpontjától annak aljáig) 265 m. A terület kőzetanyaga a liparit és az obszidián. Ezek harmadkoriak s ezekből képződött a halom és az Artin-hegy is. A chelli és acheuli kultúrák eszközei a halom alján és oldalának alsó részén voltak összpontosulva, 1500 m²-nyi területen. A chelli eszközök csak a halom felszínén (a halom lábánál) kvadrátonként (2×2 m) 2—3 példányban kerültek begyűjtésre.^{22, 23} A környezet és a klímátényezők tanulmányozása alapján megállapítást nyert, hogy ezeket a halom magasabb pontjairól, vagy tetejéről vízmosás sodorta le. Felmerült annak gondolata is, hogy felszín alatti rétegekben szintén találhatóak-e chelli leletek? Ennek érdekében 1948—1949-ben PANYICSKINA számos kutatóórát húzott a halom különböző részein, de azokban csak acheuli típusú leleteket talált.²⁴ Az acheuli leletegyüttes, amely PANYICSKINA szerint a nevezett időszak késői periódusára datálható, 257 tárgyból áll. Ebből 154-eszköz, 71-pattinték, 32-nucleus. E tárgyakból 102-nek az anyaga bazalt, 155-nek pedig obszidián. A tárgyak 60%-a kétoldali megmunkálás nyomait mutatja, vagyis ezek részaránya jelentősebb, mint az arznyii leletanyagban. A 154 eszközből 60-szakóca, 18 hasítókö, 42 lapos diszkosz, stb.²⁵ Panyicskina szerint a Szatani—Dari acheuli leletek a keleti Mediterráneum anyagával mutatnak hasonlóságot.²⁶ SZARDARJÁN értékelése az eszköztípusok tekintetében bizonyos mértékig eltér PANYICSKINA megállapításaitól,²⁷ azonban a gyűjtemény legfontosabb részét képező szakóciók száma mindkét szerzőnél megegyezik.

A Szatani—Dari gyűjtemény másik értékes részét képezik a chellei leletek.^{28, 29} Ami a fentebb említett másodlagos helyzetüket illeti, ez nem képez különösebb akadályt hitelességük elismerésében, mivel a jelzett kor lelőhelyeinek nagy részén (pl. Franciaországban) sem eredeti helyükön találták az eszközöket. PANYICSKINA lehetségesnek tartja, hogy nemcsak a halom tetején, hanem az Artin-hegység oldalán is voltak in situ eszközök.³⁰ A chellei leletek kizárólagos alapanyaga az obszidián, amely összefüggésben van viszonylag könnyű megmunkálhatóságával. Ami a lelőhely geológiai körülményeit illeti, elismerésre talált A. L. REINHARDT eredménye, aki az Aragác csúcsán kétszeri eljegesedés nyomait állapította meg (Riss és Würm).³¹ Ami a chellei típusú eszközöket illeti, igen kezdetleges technikájuk, csekély formagazdagságuk megkülönbözteti őket az acheuli leletektől. Ezek a sajátásaik, valamint elnagyolt megmunkálásuk, erős patinájuk és az erős nedvesség az eszközök legrégebb idejét tanúsítja.³²

A Szatani—Darban feltárt chellei típusú eszközök példányszáma Panyicskina meghatározása szerint: 307. Ebből 76-szilánk, 40-nucleus, 23-kézifűrő, 56-szakóca, 78-ütőkövek. A szilánkok megmunkálása a clactoni technikára emlékeztet.³³ A szakóciókra és az ütőkövekre

²⁰ Паничкина, М. З., Палеолит Армении (Ленинград, 1950), 23. о.

²¹ Сардарян, С. А., Палеолит в Армении (Ереван 1954) 17. о.

²² Паничкина, М. З., Палеолит Армении (Ленинград 1950) 23. о.

²³ Паничкина, М. З., Шелльский комплекс Древнепалеолитического Местонахождения Сатани—Дар, МИА 39 (1953) 10. о.

²⁴ Уо.

²⁵ Паничкина, М. З., Палеолит Армении (Ленинград 1950) 45—56.

²⁶ Уо.

²⁷ Сардарян, С. А., Палеолит в Армении (Ереван 1954) 72—81.

²⁸ Уо., 43—72.

²⁹ Паничкина, М. З., Шелльский Комплекс Древнепалеолитического Местонахождения Сатани—Дар, МИА 39 (1953) 9—38.

³⁰ Уо., 10. о.

³¹ Уо., 11. о.

³² Уо., 12. о.

³³ Уо., 13—28.

jellemző a kétoldali megmunkálás. PANYICKINA Franciaország és Dél-Anglia, valamint Uganda, Kenya, Marokkó és Tanganyika leleteivel konstatál hasonlóságot, amelynek alapján (viszonylag egységes megmunkálás-technika, hasonló eszközformák) a területileg egymástól távollevő lelőhelyek az őstársadalom egyazon fejlődési szintjén, a viszonylag egységes gazdasági formákat tanúsítják.³⁴

Faunisztikai adatok

Bár FORMOZOV több vonatkozásban erősen kritizálta SZARDARJÁN monográfiáját,³⁵ mégis szükséges megemlíteni, hogy az örmény archeológus Panyicskinához képest jobban figyelembe veszi a faunisztikai adatokat. Ez összefüggésben van azzal, hogy SZARDARJÁN az alsópaleolitikori lelőhelyek eszközgazdagsága alapján elemzi Örményország területének mint az őstársadalom egyik jelentős oekumenikus központjának lehetőségét.³⁶ AVAKJÁN és más paleontológusok vizsgálatai szerint Örményország területe értékes paleofaunisztikai anyagot szolgáltatott az elmúlt évtizedekben.³⁷ A negyedkori faunamaradványok közül az Elephas trogontherii, az Elephas primigenius és az Elephas armeniacus Leninakan, Ejlasz, Avan és Tazagjuh környékén nagy számban kerültek elő. A Kaukázuson túl negyedkori anyaga szempontjából az Elephas trogontherii igen jelentős; ugyanis első ízben Örményország területén találták meg.³⁸ Számos zápfoga, továbbá agyarak, alsó állkapocs, atlantus, medencecsont, combcsont és egyéb vázrészek kerültek elő. A Rhinoceros mercki maradványait Leninakan egyik homokbányájában találták meg Elephas, Equus, Camelus, Ceryus-maradványokkal együtt. Figyelmet érdemel az Equus stenonis Cocchi előkerülése, szintén Leninakanban. Kormeghatározó szerepe alapján Avakján szerint Örményország területén igazolható az alsónegyedkor Mindel, Mindel—Riss időszaka.³⁹ A Camelus knoblochi Nehr. az örményországi paleofaunisztikai anyag egyik fontos összetevője, bár csak ballábszárcsontjának disztális végét találták meg. Avakján szerint a fosszilis tevék közül ennek van stratigráfiai és paleogeográfiai jelentősége.⁴⁰ Nevezett kutató figyelembe veszi, hogy a Szovjetunió területén az Észak-Kaukázusból, az Azóvi-tengermellékről, Dél-Ukrajnából, Moldáviából és a Volgamellékről kerültek elő Camelus leletek. Ez utóbbi lelőhely faunaanyagában (amely Mindel—Riss-kori) a Camelus knoblochi jelentős részarányt képvisel. A Bos primigenius maradványait Ejlasz egyik homokbányájában és Bajandur mellett találták meg. A Bison bonasus koponyatöredékét pedig a Szeván-tó medencéjében a Razdán (Zangi) forrásánál tárták fel. Az ismert Cervidae anyag szintén több helyen került elő; így a Szeván-medencében (Cervus elaphus), valamint Leninakan környékén (valószínűleg Megaceros sp.). Az örményországi lelőhelyek közül Leninakan délkeleti része a legjelentősebb, ahol a leletek az Ahurján bal partján, folyami alluviális rétegből kerültek elő.⁴¹ Ezen kívül figyelembe veendő még a Leninakan környéki tavi tufarétegek mikrofauna anyaga (Dreissensia polymorpha Pall., Dreissensia diluvii Abich., Bithinia aff. Ventricosa Gray.), amely felsőpliocénvégi és negyedkori eleji.⁴² A leninakani paleofaunisztikai komplexum bár csak közvetett jelleggel, lényeges adalékot szolgáltat a Szovjetunió déli övezeteinek negyedkori történetéhez s emellett fontos az örményországi korai paleolitikum régészeti leleteinek értelmezése szempontjából is.

Florisztikai adatok

Az alsónegyedkor gazdag flóráját, amely a felsőpliocén időszakából származik, s amelyet Örményország délkeleti részén az Ishanszar-hegység rétegeiben tártak fel, SZARDARJÁN mint az ősember életének fontos környezeti tényezőjét, szintén felhasználja munkájában.⁴³ Ebben

³⁴ Уо., 26—37.

³⁵ *Формозов, А. А., Сардарян, С. А., Палеолит в Армении (Ереван 1954) СА 27 (1957) 307—309.*

³⁶ *Сардарян, С. А., Палеолит в Армении (Ереван 1954) 29—40.*

³⁷ *Авакян, Л. А., Четвертичные Ископаемые Млекопитающие Армении МВСИЧП 1 (Москва, 1961) 388—396.*

³⁸ Уо., 389. о.

³⁹ Уо., 390. о.

⁴⁰ Уо., 392—393.

⁴¹ Уо., 395. о.

⁴² *Сардарян, С. А., Палеолит в Армении (Ереван 1954) 33. о.*

⁴³ Уо., 32—40.

a flórában túlnyomó többséget képez a *Quercus iberica*. Nagy számban találták az *Acer ibericumot*. Ezenkívül megtalálható még a *Populus hybrida*, *Celtis caucasica*, *Fraxinus oxycarpa*, *Acer laetum*, *Ulmus foliacea*, *Potamogeton lucens*, *Phragmites communis*, *Salix sp.* és mások. Egészében, Szardarján szerint a Mindel és a Mindel—Riss periódusokban Örményország területén mérsékelt, meleg és nedves klíma volt a jellemző. Az egyes vidékeket sűrű, mérsékelt-égövi erdők borították. Jelentős klímaváltozások a Riss-ben lépnek fel, amikor hideg-nedves, meleg-kontinentális éghajlat váltogatják egymást. Tehát az örökzöld növényzet helyébe lombhullató-fagyálló (bükk- és tölgyfélék) vegetáció terjed el. Szardarján szerint az Aragac-masszívum is erdővel borított volt. Az Artin-hegyen a mai, izoláltan, szakadékokban meglévő silány borókáligetek az egykori hatalmas erdők maradványai.⁴⁴ Mindezek alapján kétségtelen, hogy Örményország területén az ősember számára teljesen kedvező földrajzi-természeti körülmények voltak.

Néhány megjegyzés

A Szovjetunió déli övezeteinek alsópaleolitikori leletanyaga az egyes részletkérdésekben meglévő esetleges véleményeltéréstől függetlenül ma már teljes mértékben bizonyítottnak tartható. Ennek jelentősége többek között a szakirodalmi előzmények ismeretében mérhető fel. Hosszú ideig a régészeti tanulmányokban olyan nézet uralkodott, amely szerint Közép- és Kelet-Európában a chelli és acheuli típusú eszközök nem találhatóak meg, vagyis ezeken a területeken az emberi társadalom őstörténetének korai szakaszai nem bizonyíthatók. E fel fogásnak megfelelően századunk elején az örményországi paleolitikum létezését is tagadták. Ilyen álláspontra helyezkedett J. DE MORGAN, aki egyébként az Aragac nyugati részén és az Artin hegyen kisszámú obszidián eszközt talált. Bár az „archeolit”⁴⁵ iparhoz sorolta ezeket, s azokban moustieri, aurignaci és magdaleni típusokat határolt el, mégis lehetetlennek tartotta a paleolitikum létezését Örményország területén.⁴⁶ H. OBERMAYER a nagy felszíni obszidián rétegek alapján elismerte a moustieri anyag meglétét az Aragac (Alagheuz) környékén. Így ő a fenti problémához pozitívan viszonyult, azonban kételkedett a paleolitikum korai szakaszait illetően.⁴⁷ H. SZAMUELJÁN örmény professzor az őslénytani és kisszámú régészeti anyag alapján kétségtelennek tartja a felsőpaleolitikum Örményország-i létezését, mégis az Aragac-i kőeszközöket J. DE MORGAN nyomán a neolitikumhoz sorolja. V. A. GORODCOV viszont az Aragac környéki obszidiánt az egész kőkor eszközalapanyagának tekintette az adott területen. Ezáltal lényegében elismerte a jégkorszaki ember létezését Örményország területén. ZAMJATNIN abháziai eredményei után P. P. JEFIMENKÓ a 30-as évek végén meggyőződéssel írta, hogy a Szovjetunió déli területein várhatóak az acheuli és chelli kultúrák leletei is (Ukrajnában, Kaukázus és Közép-Ázsia területein).⁴⁷

Az itt ismertetett fontosabb alsópaleolitikori leletek bizonyítják a korábbi negatív nézetek alaptalanságát és túlhataladottságát. Az alsópaleolitikum Szovjetunióbeli leletanyaga egészében nagy jelentőségű, amennyiben lényegesen bővíti a paleolitikori oekumene területét. Az egész anyagban különösen figyelemre méltó a Szatani—Dari leletegyüttes. A szovjet ősrégészek véleménye szerint a chelli és acheuli kultúrák időszakának eszközünya sok hasonlóságot mutat az európai, ázsiai és afrikai megfelelő kultúrák leleteivel. A korábban említettekhez kiegészítésül említjük meg, hogy a Szatani—Dari későacheuli eszközünya analógiáit PANYICSKINA a tabuni E-réteg és az Oumm-quatafai D-réteg leleteivel mutatta ki.⁴⁸ Kétségtelen, hogy a Szovjetunióbeli alsópaleolitikum leletanyagában központi helyet foglalnak el a Szatani—Dariak. Ezek összekötő kapcsot képeznek egyrészt a Kaukázuson túli, másrészt a Kelet-Törökország-i és El-dzsezirei alsópaleolitikori lelőhelycsoportok között.⁴⁹ Ezzel kapcs-

⁴⁴ Уо., 37. о.

⁴⁵ Уо., 13. о.

⁴⁶ Уо., 14. о.

⁴⁷ Уо., 14—15.

⁴⁸ Паничкина, М. З., Палеолит Армении (Ленинград 1950) 64. о.

⁴⁹ Любин, В. П., Палеолит Турции и Проблема Раннего Расселения Человечества СА 27 (1957) 71—90.

⁵⁰ Уо.

⁵¹ Любин, В. П., Нижнепалеолитические Памятники Юго-Осетии МИА 79 (1960) 61—63., 77—78.

⁵² Любин, В. П., О Некоторых Вопросах, Связанных с Условиями Нахождения Нижнего Палеолита на Кавказе МВСИЧП I (Москва, 1961) 466—471.

⁵³ Бибииков, С. Н., О Первичном Заселении Восточной Европы КСИА АНУССР 11 (Киев. 1961) 3—6.

latban figyelemre méltók Ljubin^{50, 51, 52} és Bibikov⁵³ nézetei, amelyeknek megfelelően bár lehetségesnek tarthatók a nyugati irányú alsópaleolit-kapcsolatok, a Szovjetunió európai területe elsősorban déli irányból népesült be. Ennek döntő bizonyítékát szolgáltatják az Örményország területén feltárt chelli—acheuli típusú eszközeletek.

Az elmondottak alapján kétségtelen, hogy a Szovjetunió déli területei az alsópaleolitikori oekumene jelentős részét képezték. Ezenkívül összehasonlító elemzés révén feltételezhető, hogy Örményország területe az emberré válás, illetve a környező vidékek benépesülése szempontjából radiációs zóna volt.

(Előadva az Embertani Szakosztály 1962. június 6-i ülésén.)